

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2019, № 3 (87)

3 /2019

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын баслымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:
Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер, Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәттайұлы, т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусейтова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор

центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)
Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Ажигали Серик Ескендерович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейит Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Атаюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского (Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna, Doctor of Historical Sciences, professor at

University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna, Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)

Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Göttingen University (Kazakhstan)

Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)

Mansura-Haydar, professor (India)

Masov Rakhim Masovich, Масов Рахим Масович, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)

Mukhtar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)

Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)

Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)

Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)

Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)

Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L.N. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)

Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:

Айжамал Құдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:

Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

Отан тарихы журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай: <http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде

1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCESTUDING AND HISTORIOGRAPHY**

ҒТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР
ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ
(XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ)**

Оразгүл Мұхатова

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Түйіндеме: Мақалада Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезіндегі зерттелуі көрсетіледі. Қазақтардың азаттық қозғалыс тарихын зерттеудегі ғылыми бағыттар, ұстанымдар айқындалады. Мәселені зерттеудің нәтижесінде ұлт-азаттық қозғалыстардың кезеңдеріне қатысты автор жасаған тұжырымдар баяндалады. Көрсетілген кезеңде жарық көрген орыс әскерилерінің, зерттеушілерінің еңбектерінің мазмұны ашылады. А.И. Левшин, М. Красовский, Л. Мейер, М.И. Венюков тәрізді сардарлар мен шенеуніктердің көзқарастарына баға беріледі. Н. Середа, Н. Коншин, Н.Ф. Савичев, С. Турбин, М.И. Иваниннің өзіндік пайымдары анықталады. Ұлт зиялылары Ә. Бөкейхановтың, Х. Досмұхамедовтың, М. Дулатов және т.б. Кеңесары Қасымұлы, Исатай Тайманұлы бастаған, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістер турасындағы тұжырымдары талданады. Қазақ халқының азаттық күресінің шетелдік зерттеушілер Д. Бульджер, А. Краус, Ю. Скайлер еңбектерінде көрініс табуы қарастырылады.

Кілт сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, қазақ даласы, Ресей империясы, тарихнама, тұжырым, көзқарас, сардар, ұлт зиялысы, шетелдік зерттеуші

МРНТИ 03.20.00

**ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ
ДВИЖЕНИЙ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.В.)**

Мухатова Оразгуль

Доктор исторических наук, профессор
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Аннотация: В статье показывается исследование национально-освободительных движений в Казахстане во второй половине XIX-начале XX веков. Определяются научные направления, подходы в исследовании истории освободительной борьбы казахов. Излагаются выводы по периодизации изучения проблемы сделанные автором в результате исследования. Раскрывается содержание работ опубликованные русскими военными, исследователями. Оцениваются взгляды офицеров и чиновников таких, как А.И. Левшин, М. Красовский, Л. Мейер, М.И. Венюков. Освещаются своеобразные мнения Н. Середы, Н. Коншина, Н.Ф. Савичева, С.Турбина, М.И. Иванина. Анализируются концептуальные выводы

представителей казахской интеллигенции А. Букейханова, Х. Досмухамедова, М. Дулатова и др., касающиеся национально-освободительных восстаний под предводительством Кенесары Касымова, Исатая Тайманова и восстания 1916 года. Рассматривается отражение борьбы казахского народа в трудах зарубежных исследователей Д. Бульджера, А. Крауса, Ю. Скайлера.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, казахская степь, Российская империя, историография, взгляд, офицер, национальная интеллигенция, зарубежный исследователь

IRSTI 03.20.00

THE STUDY OF THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS IN THE KAZAKH STEPPE (THE SECOND HALF OF THE XIX - THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURIES)

Mukhatova Orszgul

Doctor of Historical Sciences, Professor
Kazakh National University Al-Farabi,
г. Almaty, Kazakhstan, E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Abstract: The article shows a study of national liberation movements in Kazakhstan in about half of the nineteenth and early twentieth centuries. The scientific directions, approaches in the study of the history of the liberation struggle of the Kazakhs are determined. The conclusions on the periodization of the study of the problem made by the author as a result of the research are presented. The content of the work published by the Russian military, researchers. The views of officers and civilians such as A.I. Levshin, M. Krasovsky, L. Meyer, M.I. Venyukov. The original opinions of N. Sereda, N. Konshin, N.F. Savichev, S.Turbin, M.I. Ivanin. The conceptual conclusions of representatives of the Kazakh intelligentsia A. Bukeikhanov, H. Dosmukhamedov, M. Dulatov and others concerning national liberation uprisings led by Kenesary Kasimov, Isatai Taimanov and the uprising of 1916 are analyzed. The reflection of the struggle of the Kazakh people in the works of foreign researchers D. Bulger, A. Kraus, J. Skyler is considered.

Keywords: national liberation movement, Kazakh steppe, Russian Empire, historiography, view, officer, national intelligentsia, foreign researcher.

Кіріспе. Ғылыми талаптарды жан-жақты меңгерген сайын тарих ғылымындағы зерттелмеген мәселелер айқындалып, ол алдыға жылжиды. Тарихнама арқылы қарастырылатын белгілі бір ғылыми бағыттың аз немесе зерттелмеген тұстарын айқындауға мүмкіндік туады. Тарихнама ғылымтанушылық рөл атқара отырып, нақты тарихи зерттеулердің негізгі жетістіктерін талдай келе шындықтың аса маңызды жақтарын тұтастай көрсетіп береді. Тарихнаманың тағы бір ерекшелігі осы ғылым саласы арқылы белгілі бір мәселенің зерттелу деңгейін анықтап қана қоймай, сол мәселе ауқымында жаңа, тың тақырыптар айқындалып, зерттеушілерге ұсынылады (Мұхатова, 2016). Тарихнамалық талдау неғұрлым терең, жан-жақты жасалса, соғұрлым мәселенің мән-мазмұны, зерттелу бағыттары мен үрдістері барынша анықталады, зерттелуге тиісті тың тақырыптар молаяды. Тарихнама ғылым саласы айтылғандармен қатар тарихи зерттеулердің проблемасын, оның дамуы мен кенеюін талдау, тарихи зерттеулердің теориялық-методологиялық ережелері мен тәжірибесін қолдануды сараптау, тарихи еңбектердің деректанулық базасын, деректерді пайдаланудың сипатын, зерттеудің нақты әдістерін таразылаумен де айналысады (Мұхатова, 2009). Осы тұрғыдан келгенде ХІХ ғасырдың екінші жартысы ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының зерттелу деңгейін, тарихнамалық деректер мен фактілердің мәнін

анықтау Ұлы Дала Елінің еркіндігі үшін күресінің болашақта зерделенуге тиіс қырларын айқындауға мүмкіндік тудырады.

Әдістері. XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының зерттелу деңгейін және зерттелмеген тұстарын анықтауда тарихнама ғылымының методологиялық негіздері қолданылды. Тарихнамалық талдау жүргізуде ғылымның негізгі заңдылықтарына арқа сүйелді. Ғылымдағы тарихилық, объективтілік және әлеуметтік қағидалармен қатар тарихи-салыстырмалы, нақты және логикалық талдау, ретроспективті, мерзімдемелік, өзектілік әдістері пайдаланылды. Тарихнамалық деректер мен фактілерге баға беру тарихнамалық талдау арқылы жүргізілді. Тарихнамалық талдау жасауда ғылымдағы эволюционизм, функционализм, модернизм ғылыми бағыттары тірек пункттері ретінде қолданылды. Автор Ұлы Дала Еліндегі азаттық қозғалыстарды зерттеушілердің еңбектеріне баға беруде ұлттық мүддені, бірегейлік ұстанымдарын, сонымен қатар отандық тарих ғылымында орныққан эталондық тарихнамалық фактілер басшылыққа алынды.

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің кезеңдері

Ұлы Дала Елінде Ресей отаршылдарына қарсы Сырым, сұлтан Қаратай Нұралыұлы, Арынғазы Абылғазыұлы, Жоламан Тленшіұлы, Қайыпқали Есімұлы, Саржан Исатай Тайманұлы және Махамбет Өтемісұлы, Кенесары Қасымұлы, Есет Көтібарұлы, Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған, 1869-1870 жылдары Орал, Торғай облыстарында, Маңғыстауда және Жетісуда ұлт-азаттық қозғалыстар орын алды. XX ғасырдың бас кезінде ұлт зиялылары тәуелсіз мемлекетті құру және жариялау үшін күресті. 1916 жылы азаттық күрес өз жалғасын тапты. Қазақ халқының ұлт-азаттық күресі ғасырлар бойы жүргізіліп, түрлі сипат пен мазмұнда өрістеді. Азаттық күрестің нәтижесі Қазақстанның 1991 жылы өзінің саяси тәуелсіздіне қол жеткізумен ақталды. Осынау тар жол тайғақ кешудегі қазақ елінің тәуелсіздік жолындағы азаттық күресі тарихи, ғылыми, ауызша әдебиеттерде көрініс тапты. Ең алғашқы еңбектер XVIII ғасырдың бірінші жартысында пайда болды. Ұлт-азаттық қозғалыстарға арналған ғылыми зерттеулер күні бүгінге дейін жариялануда (Игибаев 2003). Мәселенің жекелеген аспектілеріне тарихнамалық талдау жасалып, арнайы зерттеулер жүргізілген. Сондай зерттеулердің бірі – Г.Д. Мухтарованың «Национально-освободительная борьба казахского народа в последней четверти XVII – 70-е годы XIX в.в. (актуальные проблемы историографии)» атты диссертациясы (Мухтарова, 1997). Өз кезегінде тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияда қазақ халқының XVII–XIX ғасырдың 70-жылдардағы ұлт-азаттық күресі тарихының төңкеріске дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі тарихнамасы талданған. Жұмыста тарихнамалық баға берілген деректер ауқымы кең, алайда диссертация 1997 жылы қорғалғандықтан сол уақытқа дейінгі еңбектер қарастырылған.

С.К. Игибаевтың «Историография истории Казахстана» деген оқулығында қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының тарихына қатысты еңбектерге қысқаша сипаттама жасап, мәселені зерттеудің кезеңдерін көрсеткен. Автордың пікірінше, «Қазақстандағы XVIII ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының тарихнамасын шартты түрде 4 кезеңге бөлуге болады: төңкеріске дейінгі кезең; XX ғасырдың 20-40 жылдардағы тарихнама; XX ғасырдың 50-80 жылдардағы және XX ғасырдың 90-жылдарынан бүгінгі күнге дейінгі тарихнамасы» (Игибаев, 2003: 280). Дегенмен мұндай тарихнамалық мерзімдеме мәселенің зерттелу деңгейін терең анықтауға мүмкіндік бермейді деп санаймыз. С.К. Игибаев ұсынған төңкеріске дейінгі азаттық қозғалыстар тарихының тарихнамасында ұлт зиялыларының еңбектері назардан тыс қалған. Мәселенің XX ғасырдың 20-40 жылдардағы зерттелу деңгейі толық анықталмаған. Проблеманы бұдан кейінгі кезеңдерде зерттеу бағыттары үстірт қарастырылған. Осыған орай ұлт-азаттық қозғалыстар тарихнамасын терең талдау үшін оның мерзімдемесін

нақтыландыру қажеттілігі туындайды.

Айтылғандарды қорытындылай, азаттық қозғалысының тарихына қатысты еңбектерді жүйелей келе, мәселенің тарихнамасын шартты түрде бес кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең – XVIII ғасырдың бірінші жартысы – XIX ғасырдың екінші жартысы. Ұлт-азаттық қозғалыстардың орын алуы және өрістеуіне байланысты еңбектер аталған уақытта жариялана бастады. Екінші кезең XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың бас кезі. Әскерилердің, түрлі экспедиция мүшелерінің, шенеуніктердің және ұлт зиялыларының еңбектері осы уақытта дүниеге келді. Үшінші кезең – XX ғасырдың бірінші жартысы. Ғылымда кеңестік идеология орнықпай тұрғанда бірқатар зерттеулер жарияланды. Азаттық күресі шынайы және «аз зұлымдық» теориясы аясында зерттелді, сондықтан да бұл кезеңді екі сатыға бөлу арқылы қарастыруға болады: бірінші сатысы - 1920-жылдар, екінші сатысы – 1930-50-жылдар. Төртінші кезең – XX ғасырдың 60-80 жылдары. Бұл кезеңде азаттық күрестің тарихы таптық бағыттың ауқымында бұрмаланып зерттелді. Бесінші кезең – XX ғасырдың 90-жылдары – XXI ғасырдың бас кезі. Посткеңестік кезеңде мәселе қайта зерделенді, тың деректер ғылыми айналымға түсірілді, шынайы тустары ашылды, қайшылықтары көрсетілді.

Енді осы көрсетілген кезеңдердің XVIII ғасырдың бірінші жартысы – XIX ғасырдың екінші жартысы аралығын қамтитын бірінші кезеңіне жататын тарихнамалық деректер мен фактілерді талдауға көшейік.

Сардарлар еңбектері. XIX ғасырдың орта кезінен орыс және шетел зерттеушілері қазақ халқының азаттық қозғалысына назар аудара бастады. Алайда көрсетілген кезеңнен ертерек жарияланған зерттеулер де баршылық. Сондай еңбектердің бірі А.И. Левшиннің «Қырғыз-казак немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» зерттеуі. Бұл еңбегінде ол Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс турасында жазды. Сырымның әрекетін «қырғыз-казак халқының маңызды төңкерістері үшін» қару және шекаралық бекіністерге тонаушылық жорықтарын ұйымдастырушы ретінде қарастырды (Левшин 2009). «Белгісіз» Сырым Датұлын қарқшы етіп «Независимо от сего нападения пограничные жители России в других местах тогда же были разоряемы такими киргиз-казаками, которые грабили не мщения, но только по жадности своей к корысти. Между ними отличался некто Сырым-батыр» (Левшин 2009:260), - көрсетті. Қазақтардың жорықтары А.И.Левшиннің пікірінше, «шекаралық орыстардың қорлықтары, тіпті зорлықтарының салдарынан туындаған мәжбүрлік». Бұдан оның Ресей самодержавиесінің саясатын жақтаушысы болғандығы анық көрінеді.

1792 жылы Сырым «Ресейге салтанатты түрде соғыс жариялады» деген пікірінен көтерілістің ауқымы мен маңызын аңғаруға болады. Тарихшы ауқатты, батыр тұлға былай тұрсын Сырымды жағымсыз адам ретінде «Все поступки Сырыма показывают, что он был человек с диким, беспокойным, мстительным, но сильным характером и с редкою предприимчивостию. Прославив себя между наездниками, он не замедлил отличиться и в совете, собранном для водворения общего спокойствия, когда увидел в оном новые и блистательнейшие для выгоды» (Левшин, 2009: 264), - деп сипаттаса, жасағына «Приверженцы Сырыма в угождение ему и в удовлетворение собственного корыстолюбия не только делали хану явные оскорбления, но, наконец, напали на его аулы и разграбили найденное в них имущество» (Левшин, 2009: 264), – деген баға берді.

Одан әрі А.И. Левшин 1797 жылдың қарашасында Сырым батыр Краснояр форпосты түбінде Есімге шабуыл жасады, зұлымдықпен өлтіріп оның мүлкін тонады, батыл зұлым Ресейге қарсы істері үшін жазадан құтылып кетті» (Левшин, 2009: 266), А.И.Левшиннің баяндауларынан және тұжырымдарынан оның қазақ халқының азаттық күресінің мәнін бұрмалап, даланың біртұтастығы үшін арпалыстың қажеттілігін қазақ қоғамындағы ішкі қайшылықтармен және билеушілердің мүдделерімен байланыстырғандығы байқалады.

Патшалық Ресейдің арнайы тапсырмаларымен қазақ даласында зерттеулер жүргізген орыс сардарларының назарынан халықтың азаттық күресі тыс қалмады. Сардарларды Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісі жөнінде өз пікірін білдірген және баға бергендердің бірі М. Красовский. Ресейдің Орта Азиядағы «өркениеттік рөлін» жақтаушылардың бірі ретінде сардар қазақ даласына орыс заңдарын және билігін енгізуді прогрессивті құбылыс деп санады (Красовский, 1868) Орта жүзде әскери статистикалық зерттеулер жүргізген сардар Кенесары сұлтан бастаған қазақтардың көтерілісін «далада өмір сүріп тұрған құрылымды және тұрғындардың еркіндігін» (Красовский, 1868:8). сақтап қалуға ұмтылыс деп санады. Мұндай көзқарас өз кезеңі үшін айтарлықтай жаңа болып саналды. Десе де «далада қажетті құрылым жасалмаған, көшпенділер өзінше еркін» деген түсініктегі сардардың пікірінше «түрлі тайпалардан құралған далалық одақта өздерінің дербестігін сақтап қалуға қажетті барлық жағдай болмады». Соған қарамастан «халық бөтен биліктің тәуелділігіне қарсы тұрудың да себептері болмады» (Красовский, 1868:5). Дегенмен үнемі көтерілістер болып тұратын «даланың ішінде тұрақты әскери резервті ұстап тұру қажет» (Красовский, 1868: 9).

Кіші жүздегі ұлт-азаттық қозғалыстарға шолу жасап, өзіндік көзқарас танытып, пікір білдіргендердің бірі – Л. Мейер. Азаттық қозғалыстарды патшалық Ресейдің жаулап алу саясатының ауқымында баяндады. Жаулап алудың бірнеше кезеңдерін көрсете келіп, алғашқы 1730-1812 жылдар аралығындағы кезеңін С. Датұлы бастаған көтеріліспен ұштастырды, алайда Сырымның күрескерлік қызметі оның назарынан тыс қалды. Наразылықтың «себепін хандарды хандарды халықтың сайлауы арқылы емес, үкіметтің нұсқауы арқылы тағайындалғандығымен» түсіндірді (Мейер, 1865). А.И. Левшин тәрізді ол да Кіші жүздегі XVIII ғасырдың соңы XIX ғасырдың басында орын алған оқиғаларды билік үшін түрлі үміткерлердің, әсіресе Қаратай сұлтанның хан атағын алу үшін күресі ретінде жеткізді. Л. Мейер еңбегінің артықшылығы да, кемшілігі десе болады, ол қазақ даласындағы XIX ғасырдағы барлық көтерілістерді қамтуға тырысқан, алайда оларға үстірт тоқталды. Ол Жоламан, Есет, Жанқожа бастаған көтерілістер туралы қысқаша жазды. Кіші жүздегі Есет Көтібарұлы және Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған көтерілістердің себептерін талдады және 1855-1858 жылдардағы Арал теңізі өңірі мен Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы әскери қимылдарды баяндады. Автор көтерілісшілердің қимыл-әрекеттерін Есет батырдың аға сұлтан Ә. Жантөреұлы жасағына шабуылымен шектеген. Дегенмен әскери маман XIX ғасырдың бірінші жартысында халық наразылықтарының қарқынды жүргеніне алаңдап, орыс үкіметі үшін басты қауіп қазақтарға Хиуа тарапынан көмек деп білді. Көтерілістердің салдары ретінде жазалау отрядтарының қимылдарын баса көрсетті.

Төкеріске дейінгі орыс тарихнамасында Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысты басып-жаншуға арналған жазалаушы отрядтардың әрекеттері баяндалған еңбектер басым. Осындай мазмұндағы В. Потто, М.И. Венюков және т.б. еңбектері жарық көрді. М.И. Венюков қазақ халқының азаттық көтерілістеріне тоқтала келіп, солардың арасында Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісті «маңызды қарулы көтеріліс» ретінде бөліп көрсетіп, «К.Қасымовтың кезіндегі толқулар өзінің апогейіне жетті» деп жазды. Кенесарының жергілікті жердің ерекшеліктерін жетік білгендігі және оны шайқастар кезіндегі шеберлікпен қолдана алғандығы сұлтанның Ресеймен соғының ұзақ уақыттарға созылуына ықпал еткендігін атап айтты (Венюков, 1875). Бұдан орыс үкіметінің мүддесін көздеген автордың Кенесарының көрнекті тұлғасын мойындағандығы анық көрінеді.

Сырдария қазақтарының көтерілісін қысқаша сипаттаған Н. Маев 1857 жылы 9 қаңтарда болған негізгі шайқасқа мән берді. «Жанқожа батыр шабуыл жасаушылардың алдында болып, оларды рухтандырды. Нашар қаруланған қазақтар ұзақ қарсыласа алмады, көп ұзамай кері шегінді». Н. Маев қарапайым халықтың арасынан суырылып шыққан және қазақтарды қоқандықтардың ығыстырылуынан

қорғаған Жанқожа Нұрмұхамедұлын қайратты және шыншыл адам ретінде сипаттады.

С. Турбин, М.И. Иванин тәрізді зерттеушілердің пікірлерінше көтерілістер казак сұлтандары мен батырларының арасындағы бақталастықтан туындап отырған. Әсіресе осы жағдай Есет Көгібарұлының баскөтеруіне алып келген. «Воспоминания о степном походе в ханства Хиву и Бухару» деп аталатын мақаласында «Орынбор губернаторының ұсынысымен билеуші қызметін А. Джантурин алды. Бұл орынды оған лайық Есет батыр иеленуі тиіс еді. Оның мақтанш сезімі қорланды, қырғыздың қызу қанды болмысы бұған шыдай алмады, кеудесін кек пен қан төгу кернеді» (Мухтарова, 1997:29). М. Иванин Исатай Тайманұлы бастаған көтерілісті сипаттап, оның себептерін өзінше пайымдады. Оның пікірінше, наразылықтың орын алуына Жәңгір ханның ішкі ордадағы жерлерге өзінің меншігі ретінде қарап, 20, 80, 150 мың және одан да көп десятина ірі жер иеліктерін берді. Нәтижесінде тұрғындардың негізі 2 млн. десятина жерді қамтитын мардымсыз шектеулі кеңістікте көшіп-қонды. Автордың баяндауынша старшина И.Тайманұлы бастаған қазақтардың генерал Перовскийге үндеуі назардан тыс қалған. Көтерілісшілердің нақты саны аталмаса да олардың өте көп болғандығы туралы жазды» (Мухтарова, 1997:31). М. Иванин тұңғыш рет Бөкей ордасындағы көтеріліске ықыласпен қарады. Ол көшпенділердің бұдан өзге наразылықтарының түрлерін: басқа жаққа көшіп кету, салық төлеуден және өзге де міндеткерліктерден бас тару көрсетті. Бұл еңбектің басқа зерттеулерден ерекшелігі сонда, автор үкіметтің назарын казак даласындағы әрекеттерін қарудың күшімен емес, сауда-саттықты және бейбіт қарым-қатынастарды дамыту арқылы икемділікпен жүргізу қажеттілігіне аударды (Мухтарова, 1997:32).

Н. Серед және оның *тұжырымдары*. Орынбор қалалық думаның төрағасы қызметін атқарған Николай Акимович Середаның «Бунт киргизского султана Кенесары Касимова (1838-1847 г.г.)» деп аталатын еңбегі қазақтардың азат қозғалысынан біраз мәліметтер береді. Еңбек тұңғыш рет «Вестник Еворпы» деген журналда 1870 жылы жарияланып, үш бөлімнен тұрды. Бірінші бөлімінде Қайыпқали Есімұлы сұлтан, Жоламан Тленшіұлы, Исатай Тайманұлы бастаған, 1822-1836 жылдар аралығын қамтыған ұлт-азаттық қозғалыстар толқулар түрінде қарастырылды. Сонымен қатар Н.А. Серед Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісіне біршама кеңірек тоқталып, көтерілісшілердің үндеулерін, хан Кененің саясатын, «казак даласын Ресейден бөліп әкету ұмтылысын, Қоқан хандығын бағындыру үшін Бұқар хандығымен жақындасуын» ашып көрсетті. Екінші бөлімінде Оңтүстік Сібір генерал-губернаторлығына қарсты казак даласындағы «тәртіпсіздіктер», Ресейдің Кенесарыға қатысты саясатындағы өзгерістер туралы айтылды. Үшінші бөлімі 1843-1845 жылдардағы оқиғаларды баяндауға, 1843 жылдың күзінде ұйымдастырылған экспедиция жұмысын және оның салдары көрсетуге арналды (Серед, 1992). «Қырғыз сұлтаны Кенесары Қасымовтың бүлігі» кітабының авторын еңбегінің мазмұны бойынша академиялық бағытқа жатқызуға болады, себебі Н. Середаның жинақтаған материалдары оның казак халқының тарихын, сонымен бірге казак даласын отарлауға қарсы әр уақытта көтеріліс ұйымдастырған казак батырлары туралы терең білімін дәлелдейді. Н. Середаның зерттеуінің құжаттық материал ретінде маңызы зор. Объективті шындыққа сүйену мен ХІХ ғасырдың 30-40-жылдарындағы тарихи кезенді жүйелі шолу кітаптың басты құндылығы болып табылады. Мұндай фактілерден автордың патша үкіметін, не болмаса Кенесарыны жақтау байқалмайды. Тек қана тарихи фактілер жүйелі баяндалған» (Сүтеева, 2003:186) Н. Середаның есімі казак халқының тарихы мен этнографиясын зерттеген орыс ғалымдары мен саяхатшыларының арасында аталмайды. Дегенмен жинақтаған құжаттық материалдардан оның отаршылдық саясатқа қарсы бас көтерген казак халқының тарихын терең білетіндігі байқалады. Сонымен қатар автор І Петр билік еткен

кезеңнен бастап қазақ-орыс қатынастарының тарихи желісін сабақтайды. Кенесарыға дейін қазақ даласында өткен көтерілістердің себептерін анықтап, басшыларына қысқаша сипаттама берген. Н. Серета Қайыпқали, Жоламан, Исатай және Махамбет көтерілістерін жеткілікті зерттеген. Кіші жүдің адай руы туралы қызықты мәліметтерді келтірген. Еңбектің мазмұнынан Н. Серетаның Кенесарыны мемлекет қайраткері ретінде бағалағандығы анық көрінеді. Бұған автордың мына төмендегі сипаттамасы дәлел болады: «Кенесары Қасымов сұлтан арғы аталары Абылай сұлтаннан тарады. Бұл батыл, жігерлі, мирасқорлық кек алу рухында тәрбиеленген, жеңілген жауына қатыгез, ... Бір сөзбен айтқанда, Кенесары өзінің жасағына лайықты әмірші бола алды. Жасағын рухтандыруы еуропалық кез келген қолбасшының қызғанышын тудырап еді, Кенесары осындай еді! Иә, бұл адам, жалпы айтқанда, көрнекті тұлға болды, және басқа жолмен тәрбиеленгенде одан керемет мемлекет қайраткері шығар еді» (Серета, 1992:6). Ол Кенесарыны Ресей империясының саяси қарсыласы және оның ұзақ жылдарға созылған күресін қазақ халқының тәуелсіздікті қалпына келтіру жолындағы соғысы ретінде мойындады.

Н. Серета ұлт-азаттық қозғалыстың себептерін өзінше тұжырымдады. Оның басты себептерінің бірі жер мен халықтың біртұтастығын сақтап қалу екендігін жасырмады. Осыны ол былайша жеткізді: «Кенесары, как раво и другие киргизы привык считать всю степь своим достоянием, а в недалеком будущем им грозило разделение степи на уезды. Даже в то время русская администрация указывала местность: где и какой род должен был кочевать. Такое вмешательство русского начальства, конечно, не нравилось кочевникам, и они всячески старались отделяться от него» (Серета, 1992:7). Келесі себебі «үкімет реформаны халықтың атынан сөйлейтін депутаттарсыз, қазақ халқы туралы ешқандай түсінігі жоқ шенеуніктермен кабинетте отырып жасады».

Н. Серета Кенесарының Ұлы Даланың дербестігін Хиуаға вассалды тәуелділікте болу арқылы сақтап қалғысы келген деген ой танытты. «Взоры их в этом случае всегда обращались к единоверной им Хиве, ханы которой обещали ордынцам сохранять ненарушимо вольность киргизского народа, если кайсаки – отложась от России, - признают над собой власть хивинских владык. Поэтому и султан Кенесары видел спасение кайсацкой вольности лишь в соединении киргизских орд с Хивой. Он был уверен, что приняв звание хана касакских орд от хивинского владельца, он будет лишь его вассалом, платя Хиве незначительную дань (зьякет) и помогая фойсками в случаях войны, Кенесары надеялся играть во всем остальном роль самостоятельного властителя» (Серета, 1992:30), - дегені осының айғағы.

Он жылдай уақытқа созылған ұлт-азаттық қозғалыстың салдарын Н. Серета дөп басып көрсете алды. Бұл қозғалыстың қазақ даласы мен Орталық Азияның кейінгі жағдайына тікелей әсерін «Так кончил свою жизнь выдающийся человек, жизнь и дела которого дали поучительный урок оренбургской администрации, указав ей путь, по которому она должна была следовать в политике со стороны Средней Азии» (Серета, 1992:9), - деп жазды.

Орыс зерттеушілерінің пікірлері

Н. Коншин хан Кенеге жоғары баға берді. «Кенесары Қасымұлы қырғыздардың Құдайменді Газин, Сыбанқұл Ханқожин сияқты т.б. көсемдерінен әлдеқайда биік тұрған көрнекті адам болды. Олардың барлығы қырғыздардың рулық қарым-қатынастарының тар шеңберінен шыға алмады, тайпаларға және тіпті ордаларға бөлінбейтін барлық қырғыздардың саяси бірлігі туралы армандаған Кенесары Қасымұлын ғана қырғыз халқының нағыз «Батыры» деп атай аламыз. Оның қаза болуынан кейін орыс билігі қырғыз даласына кең адыммен тарай бастағаны соншалық, он жылдан аз-ақ асқан уақыт ішінде Ресей үкіметінің сұлтандар билігін жойып, 1822 жылғы кең танымал «қырғыздар туралы уставтан» «басқа жаңа Ереже» енгізуіне мүмкіндік туған болатын» (Сүтеева, 2003:189).

Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалысқа қатысты құжаттар жинағын жинап

бастыру ісі де осы мезгілде қолына алына бастады. 1908-1915 жылдар аралығында Ташкентте Ресей соғыс істері министрі А.Н. Куропаткиннің тапсыруымен полковник А.Г. Серебренников «Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания» деген атпен 14 томдық құжаттар жинағын бастырып шығарды. Осы көптомдықтың алғашқы бес томында Кенесары хан бастаған қозғалысқа қатысты 176 құжат жарық көрді. Егер осы алғашқы кезеңде дайындалған еңбектер болмаса бұл азаттық қозғалыстың тарихы терең зерттелмес еді (Қойгелдиев, 2003:3).

1836-1838 жылдары Бөкей ордасында Исатай Таймановтың басшылығымен көтеріліс жасалды. Осы көтерілістің жай-жапсарын баяндауға Н.Ф. Савичевтің еңбегі (Савичев, 2006) арналды. Еңбегінде ешбір тұжырым орын алмаған, әдеби шығармаға ұқсас жазылған. Автордың өзіңдік пайымдаулары басым. Мәселен, «Последующими действиями Исатая Тайманова руководила исключительно личная месть. Теперь он не был окружен ореолом защитника прав и интересов киргизских; теперь он был озлобленным человеком за личные обиды» (Савичев, 2006:337), - деген пікірі - біріншіден, оқиғаға сырткөзбен қараған, екіншіден, көтерілістің мақсатына қанық емес адамның пайымы. Ал Қайыпқали Есімұлының ел тұтастығын сақтауға бағытталған күресін тек мансапқорлықпен байланыстырды. Мұны Н.Ф. Савичевтің мына бір сөздерінен көруге болады: «Но султан Каип-Галий, с которым он связался был вреднее его, как претендент на ханство. Полное имя его Каип-Галий Ишимов; он был из дома Каипа, члены которого занимали престол хивинский» (Савичев, 2006: 337). Исатай мен Қайыпқали сұлтанның бірігіп, отаршылдыққа қарсы күресінің өңін айналдырып, шовинистік көзқарастағы пікірін бүкпесіз жеткізді. «Каип-Галий и Тайманов с шайкою возмущенных ими киргиз в числе 200 человек пришли к устью р. Киила. Эти два союзника были в согласии только наружно, в уме же каждый из них преследовал свою цель» (Савичев, 2006: 338) - дегені осының айғағы. Н.Ф. Савичев Исатай мен Қайыпқали сұлтанның ішкі саясатын білетін адам тәрізді олардың әрқайсысының дйттеген мақсатын өзінің ойынша пайымдады. «Исатай мен Қайыпқали амалдың жоқтығынан бірін бірі тәзіп бақты. Оңтайлы сәт туса олар ажырап кетер еді. Қайыпқали Есімұлы абайлап әрекет жасауды көздеді, ал Тайманов ош алуды көздеді» деген баяндауынан қазақ халқының дәстүрінен алшақ, оның әлеуметтік ерекшеліктерінен хабарсыз адамның көтеріліс басшыларына берген бағасын бағамдауға болады. Автор көтерілісшілерді «ашулы, авантюрист, қайдағы алаяқтар» деп атады. Осындай «жағымсыз» топтардың көп ұзамай басып-жаншылатынына ерекше назар аударды. «К своему несчастью, ни Каип, ни Тайманов не знали ы выступлении отряда полковника Геке для соединения и общего действия с султаном правителем, и Тайманов уверял киргизов своей шайки как о вещи, ему известной, что при султани Баймухамеде находятся из русских только казаки его всегдашней команды и ручался им своею головою, что султан ниоткуда подкрепления не получит, и им легко будет одержать верх над его отрядом, а потом и с остальными аулами справиться» (Савичев 2006: 339), - деген тұжырымының астарында орыстық пиғылдың жатқанын аңғару қиын емес.

Қазақ халқының тарихы мен этнографиясы бойынша мәліметтер жинақтаған орыс зерттеушілері де ұлт-азаттық қозғалыстар тарихынан тыс бола алмады. Олар сұлтандар бастаған қозғалыстардың ерекшеліктерін анықтауға ұмтылды. Мәселен, А.И. Добросмысловтың пікірінше Арынғазы сұлтан «өзінің ру-тайпаластарын біріктіріп, оларды дінсіздердің ықпалынан қорғауға тырысты» (Мухтарова 1997:41). XIX ғасырдың ортасында патша үкіметіне қарсы мықты оппозицияда шекті руының батырлары Жанқожа және Есет тұрды. Олар «бөтен біреулердің билігіне бағынбай көршілес руларға ықпалын тарата отырып өздерінің қалауынша билік құрды» (Мухтарова 1997:41).

Ұлт зиялыларының тұжырымдары. Шоқан Уәлиханов Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті айналып өтпеді. Халқының болшағына алаңдаған

патшалық Ресейдің хандық билікті жойып, даланы округтерге бөліп, билік тізгінін империя шенеуніктеріне беруі наразылық тудырмай қоймайтындығына назар аударды. Наразылықтың салдары 1825 жылы Қасым сұлтанның, одан кейін оның ұлдары Саржан мен Кенесарының бүлік шығарып, 1846 жылға дейін аласапыран тудырғандары туралы жазды (Валиханов, 1985:312).

Қазақ халқының азаттық күресінің баяны ұлт зиялыларының еңбектерінен де көрініс тапты. Алаштың біртуар азаматы, XX ғасырдың басындағы қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының көсемі - Әлихан Бөкейханов өзінің монографиялары мен мақалаларында Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыс, 1916 жылғы көтеріліс туралы жазып, өз пікірін көрсетті. Мәселен, «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» деп аталатын монографиясында тәуелсіздікті қайтаруға ұмтылған хан Кененің күресіне тоқталып кетті. Көтерілістің орын алуының себебін де дәл көрсетті. «Киргизы, никогда не знавшие верховной власти, которую немисливо было создать в вольной степи, где искони традиционная форма власти сосредоточивалась в руках самоуправляющегося рода и его вожаков, в XIX веке вошли в состав населения степных областей. Признав свою зависимость от русского правительства, киргизы не сразу помирились с этим положением и даже пытались потом снова восстановить свою независимость, но эти попытки закончились неудачей» (Букейханов, 2009: 417), - дегені айтқанымыздың дәлелі. Барша қазақты бір тудың астына жиюға ұмтылған Кенесарының күресіне сын көзбен қараған Әлихан оның даңқын да, озбырлығын да көрсете алды. «В сороковых годах XIX века Киргизская степь в последний раз вспомнило старину. Внук Аблай - хана Кенесары Касымов, затмивший в народных сказаниях славу своего популярнейшего деда, собрал несколько тысяч наездников из представителей недовольных и, объявить себя восстановителем былого величия киргизского народа, пытался поднять под свое знамя весь киргизский народ. Огромная масса кочевого населения осталось однако, равнодушной и воззванию Кенесары» (Букейханов, 2009: 417) – деген тұжырымынан сұлтанның ұстанымын барлық рулар мен тайпалардың құптамағандығы байқалады. Дегенмен Ә.Бөкейханов Кенесарының айналасындағы жақындары мен пікірлестеріне жағымды көзқараспен қарайтындығын жасыра алмаған. Оған мына бір тұжырымы арқылы көз жеткізуге болады: «Но смелость и удалство, обнаруженная его братом Наурызбаем и товарищами последнего, завоевала симпатию населения, которое, не выражая активно своего сочувствия, постоянно оказывало покровительство людям Кенесары, спасая их от преследования русских отрядов» (Букейханов, 2009: 417). Осындай жағдайдың арқасында Кенесары жеті жыл бойы хан тағында отырған деп санады. Еңбегін Әлихан Орыс императорлық география қоғамы өзінің Батыс Сібір бөлімінің толық мүшесі ретінде дайындады. Ол 1903 жылы «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты көптомдық альманахтың «Киргизский край» деген ХУІ томына еніп, Санкт-Петербурдан жарық көрді. Мұның өзі Алаш жетекшісінің тарихты зерттеуде ұлттық бағытты толық ұстануға мүмкіндігін шектеулі болғандығынан хабар береді.

Әлиханның асыл мұрасының арасында 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс жөніндегі еңбектер ерекшеленеді. Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы қарулы көтеріліске шыққан Кенесарының түпкі мақсат-мүддесін, қозғалыстың жеңіліске ұшырау себептерін ашып жаза алмаған Әлихан Бөкейханов бұл тақырыпқа 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан «Материалы к истории султана Кенесары Касымова» атты кітапшасында қайта оралды. Көтерілістің көздеген мақсат-мүддесі оған бір жағынан үлгі болса, екінші жағынан жеңіліске ұшырауы үлкен сабақ болғаны хақ. Кенесары-Наурызбай қозғалысының бүкіл халық арасынан қолдау таба алмағандығы, көтерілістің жеңіліске ұшырауы оны теңдікке, ұлттық тәуелсіздікке жетудің басқа бейбіт, саяси жағын қарастыруға итермеледі.

1926 жылы Мәскеуде Әлихан Нұрмұхамедұлының Шестаковпен бірлескен «Қыр баласы» бүркеншік есіммен көрсетілген еңбегі жарық көрді. Қыр баласы дегенге қарағанда жарияланым 1926 жылдан ертерек жазылған тәрізді. Еңбекте көтерілістің басты себебі болып патшалық Ресейдің І дүние жүзілік соғысқа араласуының барысында қазақ елінің экономикалық жағдайының нашарлауы саналды. Өзі өмір сүрген уақытта көзімен көргендерінің негізінде бұл тұжырымды нақты дәлелдермен бекітті. «1916 жылы сансыз жігітті соғыста өлтірді, қолы, аяғы жоқ, ақылдан адасқан мешел де мүгедек қылды, ел шаруасы ойрандалды, соғыста ерлер өліп, елде шаруа күйзелді, жетім бала, жесір қатын, шал-кемпір көзінің жасы көл болып, жұртта қалған ботадай боздады. Ет, нан өзге марттағыдай тапшыланды, жұттағыдай жоғалды. Базардан алатын пұл да зая барыпдөн асты. Сом да елу тиын боды. Теміржолмен соғысқа әскер тасып, ел жаяу да қалды» (Шестаков 2013: 330). Халықтың әлеуметтік-тұрмыс жағдайының төмендеуі көтеріліске алып келгендігі хақ. Ә.Бөкейхановтың баяндауынша, «соғыс басталған кезде бүкіл қазақ-қырғыздың үштен екі бөлегі кедей еді. Орта шаруа күннен күнге кемиді. Шаруасы күшті аз бір бөлегі аяққа басып, өзіне жол салып, байларға қосылады. Қалғаны бұзып-жарып, барлы-жоғынан айрылып, кедейдің санын көбейтті (Шестаков 2013: 333). Көтерілістің бүкіл қазақ даласын былай қойғанда Орталық Азияны тұтастай қамтығаны белгілі. Әлихан осыны мағынасы терең сөздермен жеткізді. «Түстікте Қантәңіріде, Арқада Тобылға дейін, батыста Астраханнан шығыста Алтайға дейін үйінен өрт шыққандай Алаштың ұлы қозғалды. Ерлері ұйқы да жоқ, дамыл да көрмей қала барып, дала барып тоқым кеппей жорытады». Көтерілістің барысын көрсетуі де назар аударарлық. «Кей сел Сарыарқаны тастап аумақ та болады. Қарқаралы оязында Бақанастан Қожагелді керей Қытайдағы абақ-керей барам деп ауады. Текеде, Қостанайда, Атбасарда, Қарқаралыда ел болыстарын сабайды, жарады, өлтіреді. Патшаның жарлығын болыстардан көреді. «Елді орысқа жердей сатқан сендер!» дейді». Көтерілістің аяусыз басылып, жаншылуын да патша өкіметінің отарлау саясатымен жай ғана байланыстырып қоймай, империяның соғыстағы сәтсіздіктерімен де ұштастыра алды, патшалық Ресейдің әрекетін сайқымазақ етті. Қарусыз халықты қырып, шаңырағын ортаға түсіріп, қора-копсысын қиратып, малын айдап әкеткен патша әскерінің қиянаттық іс-әрекетін сынады. «Қазақ патшаға қарсы атқа мінді деп Сарыарқада, Ақмолада, Текеде, Торғайда, жетісуда жандаралдар, әскер басы – төрелер шығады. Қарусыз елді қойдай айдап, жердей таптап, жаудай тонайды. ... Патша әскері немістен көрі қарусыз қазақ-қырғызбен соғысқанды сүйеді» (Шестаков, 2013:334). Ұлттың біртұтастығының көрінісі ретінде хан сайлау дәстүрінің қысқа мерзімде орын алып, сол үшін халықтың аяусыз қырылғанын Әлихан ашық баяндады. «Қысқа қарсы Торғай елі Ғабдығаппарды хан сайлап, патшаға қарсы соғыс ашты. Батыстағы қанжауын соғыстан қашқан орыстың сойқаны қазақ-қырғызбен соғысуға жерік болды. Торғайдың елін шауып, он мыңдаған әскер қыста елде болды» (Шестаков, 2013: 334). Көтеріліс отаршыл биліктің алапауыт жазалаушы отрядына қарсы тұра алмай жеңіліске ұшырады. Дегенмен оның тарихи маңызы зор. Әлихан Бөкейханов осы оқиғадан сабақ алуды басты назарда ұстады. Қазақ халқының өзінің бостандығы мен азаттығы жолында күресе алатын, ұлттық бірегейлігін қамтамаса алатын ел ретінде көрсете алғандығын Алаш көсемі «Өзге жердегі қорлықтан ел де 1916 - ыншы жылғы қазақ-қырғыздан тәлім алса, өзін құлақкесті құл қылған өкіметке қарсы көтерілді. Қазақ-қырғыз осы көтеріліске көп адамын өлтіріп, шаруасын күйзелтсе де, келешекте қандай ел екенін білдіреді» (Шестаков, 2013:338), - деп бағалады. «1905-інші жылғы Мәскеудегі жұмысшы көтерілісі де жұмысшыны көп шығындатқан. Осы көтеріліс келешекке үлгі болады. Мұны одан да жақсы өткізіп, онан да қатты жауға қарсылық керек еді деп Ленин айтқан. 1917-інші жылғы өктәбір (қазаннан) 1905-інші жылғы декәбірден (желтоқсаннан) тәлім алған. Қазақтың 1916-ыншы жылғы көтерілісін де осылай ұғыну керек» (Шестаков 2013:338), -

деп тұжырымдады. Бұл - азаттық үшін күрестен бас тартпайтын ұлт өкілінің көзқарасы. Бостандық жолындағы күрестің құрбандықсыз болмайтындығын тарих әуелде-ақ дәлелдеп қойған. «Алыспаған, жұлыспаған бостандық атына мінбейді, бұғаудан босмайды, ер құлдықтан, әйел күндіктен шықпайды, малына да, басына да ие болмайды» (Шестаков 2013:339), - деген Әлихан пайымы оны тағы да бекіте түсті. Дегенмен Алаш көсемі 1916 жылғы көтерілістің ұлт-азаттық сипаты туралы анық пікір танытпады. Бұл түсінікті, себебі ұлт зиялылары қазан төңкерісін, кеңес өкіметін қолдамағанымен оған ашық қарсылық білдіре алмады. Пролетариат диктатурасы жағдайында ұлт мүддесінде өз пікірлерін ашық айта алмағаны да хақ.

Ұлт-азаттық қозғалыс мәселесіне ерекше ынтамен назар аударғанның бірі - Халел Досмұхамедұлы. Алаш ардақтысы ұлт-азаттық қозғалыстардың шығуы мен өрістеуіне кенінен тоқталды. Х. Досмұхамедұлы С. Датұлы, И. Тайманұлы, К.Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстардың басты мақсаты қазақ халқын империя билеушілері тағағайындаған Жәңгір хан жүргізіп отырған ресей отаршыл тәуелділігінен азат ету деп тұжырымдады (Нурмағамбетова, 2003). «... Ел тегісінен ханға қарсы болды. Осы уақытта Жәңгірді түсіретін, бұрынғы кеңшілікті орнатамын деп Исатай батыр Тайманұлы шыққан. Елдің бәрі тегісімен Исатайға еріп кеткен. Көтерілген елдің қаһары сонша қатты болған, ел ішінде я бөтен ретте тұрған ханның жақындары төрелер де Исатайға еріп кеткен»(Досмұхамедов, 2003:11). Х. Досмұхамедұлының пікірінше, қойылған мақсатқа жету үшін Сырым Датұлы және Исатай Тайманұлы алдымен ресей билеушілерінің көмегімен хан билігін, содан соң отаршылдық тәуелсіздіктен азат болу қажет деп санады. Алашорда мүшесі қазақ қоғамының бір бөлігінің дәстүрлі хан билігіне қатынасын дөп басып көрсетті. Қазақ қоғамындағы бөлшектенудің отаршыл биліктің қолдан жасаған саясатының жемісі деп есептеді. Оған мысал ретінде Кенесары Қасымұлының Кіші жүздің билеуші топтарымен қарым-қатынасын келтірді. Кіші жүздің Кенесарыны қолдамаған себебін автор оның беделінің төмендеуімен түсіндірді. Кенесары күресінің алғашқы кезеңінде Ресей билеушілеріне жәйде қазақ хандарына қарсы шығып, қалың бұқараның қолдауына ие болды. Алайда хан болғаннан соң халықтың сенімін жоғалтты, өйткені қиын жағдайларда оларды тастап кетті. Халықты бағындыру үшін әскери күш қолданды, Алтынжаппас, Шекті руларының ауылдарын тонады, оларға өзінің боданы ретінде қарады. Сондықтан да Кіші жүз қазақтарын өзінің жағына тартудың сәті түспеді. Кейінгі уақыттарда хан Кене мен Кіші жүз арасындағы қарым-қатынастың нашарлауына Х. Досмұхамедұлы келтірген бір тарихи факт орын алды. Кенесарының Ойыл қазақтарына кезекті жорығында оған қарсы Баймағамбет төре бастаған орыстар мен казактардан құралған аралас әскер қарсы шықты. Кенесарыға кері шегінуге тура келді, Баймағамбет соңынан қуды. Баймағамбетпен келіссөзге келу үшін Наурызбай жолға шықты, алайда қорыққан Баймағамбет онымен кездесуден бас тартып, орнына басқа біреуді жіберді. Наурызбай елші жіберіп, Баймағамбеттен олардың соңына түсуін талап етті. Ашуланған Баймағамбет қайтып бара жатқан елшілердің артынан оқ атуды бұйырды (Нурмағамбетова, 2003:148-149).

Х. Досмұхамедұлының тұжырымдарынан Қазақ елінің біртұтастығы үшін күрескен Кенесары сұлтанның әрекеттеріндегі қайшылықтардың орын алғандығына көз жеткізуге болады. Дегенмен «ортақ өгізден оңаша бұзауды» қалаған хандар мен төрелердің әрекеттерінің де тарихтан орын алғандығы шындық. Соған қарамастан Кенесары Қасымұлы ұлттық бірегейлікті сақтау жолында жанқиярлық қызмет атқарды. Жалғыз Кенесары сұлтан емес Сырым және Исатай бастаған «үш қозғалыстың мақсаты – қазақты орыстың жәңгірлік құшағынан құтқару. Сырым мен Исатай хандардың патша үкіметінің құралы болғанына, түсініп, әуелі орыс үкіметі арқылы хандарды жойып, сонан соң орыс үкіметінен құтыламыз деген саясат жүргізді» бұйырды» (Досмұхамедов, 2003:44). Алаш

ардақтысын «Исатай көтерілісі қазаққа қандай пайда, зиян берді, патша үкіметіне қандай ой түсірді деген сұрау» (Досмұхамедов, 2003: 54) толғандырды. Өз сауалына өзі «Исатай көтерілісі қазаққа өзінің ел екендігін білдіреді, жұрттың ұлт сезімін қозғады, қазақтың бірігуіне себеп болды» (Досмұхамедов, 2003: 54), - деп жауап берді.

Отандық тарих ғылымында ұзақ уақыт бойы «ұлттық интеллигенция көтеріліске шықпауға, патша армиясына баруға шақырды» деген біржақты тұжырымдар орын алып келді. Оған негіз де жоқ емес еді. Қазақ зиялылары патшаның маусым жарлығы шығысымен-ақ, қалыптасқан ауыр ахуалда туған халқына қолынан келген көмегін аянып қалмады. Тыл жұмысына шақыруды кейінге қалдыру әрекеті, халықты көтеріліске шығып, орынсыз қырылып қалудан сақтандыру, сонымен бірге тыл жұмысына алынған қазақтар арасында өз еріктерімен барып, олардың ауыртпалықтарын жеңілдетуге тырысу - міне туған халқының басына түтқиылдан түскен ауыртпалықтарды жеңілдетуге тырысқан осы әрекеттердің бәрі кезінде кеңестік әдебиетте орын алған қазақ интеллигенциясын өзінің туған халқының мүддесіне қарсы қою әрекетінің қисынсыздығын тағы да дәлелдей түседі (Омарбеков, 2016: 20). Өз кезегінде М. Дулатов «Төңкеріс жолында қазақ жұрты құрбан болып-ақ кетсін деуге дөтімиз шыдамады. Сондықтан біз екінші жолды қаладық – көну керек дедік. Осыған бел байлағаннан кейін елге көзіне айтатын сөзіміз де, басшығымыз да осы бетте болды. Тек неше түрлі сылтаумен соза беру жағын ғана ескеріп отырдық: пішен шабатын кез, егін оратын кез бірінің артынан бірі келе жатыр мәулет сұрандар дедік, халық әлі түсінген жоқ, әбден түсінсін, осыған пұрсат сұрау керек дедік», - деп жазды. Халықтың қарсыласамын деп қанға бөгіп қырылып қалмауын ойлаған Алаш зиялыларының мұндай адамгершілікті басшылыққа алған гуманистік көзқарасы өзінің ұлтына деген сүйіспеншілігінің, оған шексіз берілгендігінің тағы бір айқын көрінісі еді (Омарбеков, 2016: 19). «1916 жылғы және 1917 жыл басындағы «Қазақ» газетінде жарық көрген материалдар қазақ зиялыларының о баста, 1916 жылғы көтерілісті жалпыхалықтық көтеріліс ретінде мойындамай, оны қазақтың тыныш өмірін тас-талқан еткен «бүліншілік» ретінде қабылдағанын көрсетеді» (Омарбеков, 2016: 20). Өз кезегінде Әлихан Бөкейханов қуатты Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы ашық қарулы көтерілістің әлі де болса заманы тумағандығын ол жақсы түсінді. Теңдік пен ұлттық тәуелсіздіктің төте жолы деп Әлихан өркеніетті елдердің мәдениетінен үлгі алу, сөйтіп халықтың ұлттық мәдениетін өркендету, өнер білімін көтеру, ұлттық сана сезімін оятуды ұлт азаттық қозғалыстың жаңа стратегиялық бағыты етіп алған. Оның 1916 жылы қарулы көтеріліске түбегейлі қарсы шығуының негізгі себептері де міне осында жатыр. «Халықтың ақылға емес, ашуға ерік беріп, бас көтерулерін көзі ашық, Ресейдегі азаттық қозғалыстары тарихынан жан-жақты хабардар Алаш қайраткерлерінің қолдай қоймағанына түсіністікпен қараған жөн» (Омарбеков, 2016: 20).

Ұлт зиялылары арасында 1916 жылғы көтеріліс жөнінде анағұрлым шынайы, ашық пікір білдіргендердің бірегейі – Мұстафа Шоқай, өйткені оның отанынан жат елде еркін ой айтуына мүмкіндігі болды. «1916 жылғы ұлттық қозғалыс туралы большевиктердің өтірігі» мақаласында көтеріліске ұлт-азаттық деген баға берді. Оған Мұстафаның мына бір тұжырымдары дәлел: «1916 жылғы көтерілістер, «Қоқан автономиясы» және басмашылар әрекеттерімен» қосылып, орыс тепкісіне қарсы бағытталған ұлттық қозғалыс тарихымыздың ең маңызды құбылыстарының бірінен саналады. ... 16 жылғы қозғалыс жалпы алғанда ұлттық қозғалыс еді. онда таптық күрестің елесі де жоқ еді. Түркістандықтарды, халықтың барлық жіктерін өз қол астына бірлестірген патшалық Ресейдің жалпы саясатын айтпағанда, түркістандықтарды майдандағы қара жұмысқа шақырған бұйрықтың өзі ұлттың табиғатына, рухына жат еді» (Шоқай, 1998:214-215).

Шетелдік зерттеушілердің көзқарастары. Өзінің өмір сүру кеңістігін жанқиярлықпен қорғап, дербес өмір сүруге ұмтылған қаза халқының күресінен дүние жүзі құлақдар болды. Қазақ даласындағы кейбір көтерілістер жөніндегі хабарлар көршілес шығыс елдерін былай қойғанның өзінде, Батыс Еуропа мен Америка жұртшылығына XIX ғасырдың екінші жартысында жетіп үлгерді. 1879 жылы ағылшын зерттеушісі Д. Бульджер «Англия мен Ресей Орта Азияда» деген екі томдық (Есмағамбетов, 2003: 233] еңбегінде Есет Көтібарұлы бастаған көтеріліс жөнінде жазды. Еңбегінде Есеттің қазақтардың намысын оята білгендігі, соның нәтижесінде қазатардың оның соңынан ергендігі айтылды. «Көтібаровтың шешендігі қандастарына ерекше шабыт, қажырлы қайрат берді. Ресейге қарсы соғысқа шақырған оның үні қазақ ауылдарының түкпір-түкпіріне жетті. «Оларда ат пен қару бар, ол бізде жоқ па? Біз мұхит жағалауының құмындай көп емеспіз бе? Қайда қарасаң да – шығысқа не батысқа, солтүстікке не оңтүстікке бет бұр – барлық жақтан қазақты табасың. Онда неге біз ат төбеліндей шет жерліктерге бағынуымыз керек?». Осындай батыл сөздерімен Көтібаров қазақтарды намысқа шақырды» Есмағамбетов, 1994: 79). Есеттің сөздерінен қалың қазақты азаттыққа, егемендікке шақырғандығын, халық көп болғанымен оған бірліктің ауадай қажеттілігін анық көруге болады. Бұны шетелдік зерттеуші де байқап, сөзін ары қарай былай сабақтады: «Ұялғаннан болса да, көптеген қазақ билері мен батырлары оның соңынан ерді. Араларына іріткі түсе бастаған қазақ халқының басын аз ғана уақыт болса да Ресейге қарсы жауластық сезім біріктірді» (Есмағамбетов, 1994: 79). Бірлік пен ынтымақтың орын алмауы қазақ халқын екі бөлікке қақ жарғаны белгілі, бірі отаршыл билеушілерге қызмет етіп, солардың жағына шықса, екіншісі бодандыққа мойынсұнбай, тәуелсіздік жолын тандап, күрес жүргізді. Г.Бульджер Есет көтерілісінің ұлттық бірегейліктің жоқтығынан тоқтап қалды. Оның себебі «Көтібаров бес жыл бойына Ресеймен партизан соғысын жүргізді және оның шеберлігі мен бір орыннан екінші орынға тез ауысып, ізін суытып, сосын тұтқиылдан тиюі бақайшағына дейін қаруланған орыс әскерін талай рет тығырыққа тіреді. Ақырында белгісіз себептермен (мүмкін жақтастарының арасында алауыздық басталғанын сезді ме) ол орыс өкіметі ұсынған құрметті бітім шартын қабыл алды» (Есмағамбетов, 1994: 79).

1899 жылы А. Краус «Ресей Азияда» деген кітабында Орал мен Торғай облыстарындағы көтеріліс туралы мәліметтерді баяндап берді. Неміс ғалымдары О.Финш пен А. Брем «Батыс Сібірге саяхат» еңбегінде көтерілісшілердің жанпида ерлігі «1873 жылы Хиуаға қарсы жорыққа шыққан орыс әскерлеріне ілесіп, Қазақстан жері арқылы өткен америкалық дипломат Ю. Скайлер Орал мен Торғай облыстарында орын алған көтеріліс жөнінде біраз мәліметтер жинап, екі томдық «Түркістан» кітабына енгізді. 1870 жылы Маңғыстаудағы көтерілісте Г. Аберт-Маккей, Ф. Барнаби еңбектері арқылы Батыс Еуропа жұртшылығына мәлім болды. Э.Хэлл XIX ғасырдың 40-жылдары Астраханда болып, Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов бастаған Кіші жүз қазақтарының көтерілісі, оның себептері мен барысы туралы материалдар жинап қайтты. Бұл көтерілістің жай-жапсары антрополог М. Уйфальвидің 1878 жылы Парижде жарық көрген «Француз ғылыми экспедициясының Ресейге, Түркістанға, Кохистанға, Ферғанаға және Құлжаға саяхаты», Ю. Скайлердің «Түркістан» кітаптарында шынайы көрініс тапты (Есмағамбетов, 2003: 233).

Қорытынды. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезінде қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің нәтижесінде мынадай қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, Ұлы Дала Еліндегі қозғалыстар тарихы негізінен зерттелген. Қазақ даласы патшалық Ресейдің боданы болғандықтан азаттық үшін күресін зерттеушілердің басым көпшілігі сол мемлекеттің өкілдерінен саналды. Әскери адамдар, зерттеушілер сұлтандар мен батырлар

бастаған қозғалыстардың тарихын патша үкіметінің мүддесінде баяндады. Екіншіден, еңбектер таза ғылыми тұрғыдағы зерттеулер болмағандықтан, авторлардың өзіндік пайымдаулары басымдылық танытты. Үшіншіден, орыс және шетелдік авторлар ұлт-азаттық қозғалыстарды ұлттық бірегейлік пен тұтастықты сақтау ауқымында қарастыруды көздемегендіктен бұл мәселе ұлт зиялыларының еңбектерінен ғана көрініс тапты. Дегенмен ұлт зиялыларының халықтың азаттық күресіне қатысты еңбектерінің құндылығы толық ашылмай келеді. Шетелдік тарихшылардың зерттеулері де ғылыми айналымға толықтай енгізілмегендігі байқалды. Болашақта осы мәселе осы қырынан терең зерттелуге тиіс.

Әдебиеттер:

Букейханов А. Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи // Полное собрание сочинений в 7 томах. Т.1. 1889-1903. Астана, 2009. 407-461166.

Валиханов Ч. О Баян-Аульском округе // Собрание сочинений. В 5 томах. Т.2. А-Ата, 1985.

Венюков М.И. Опыт работы военного обозрения русских границ в Азии. СПб., 1875.

Досмұхамедов Х. Таңдамалы. Алматы. «Өлке» баспасы, 2003. 240б.

Есмағамбетов К.Л. Кенесары қозғалысының зерттелуіндегі ділгірліктер // Кенесары Қасымұлы. Туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2003. 221-237бб.

Есмағамбетов К.Л. Қазақтар шетел әдебиетінде. А: Ата мұра, Қазақстан, 1994. 240б.

Игибаев С.К. Историография истории Казахстана. Алматы, 2013. 358с.

Красовский М. Область Сибирских киргизов. Ч.III. СПб, 1868.

Қойгелдиев М.Қ. Кенесары Қасымұлы қозғалысы: мәселені қорытудағы өзгерістер//Кенесары Қасымұлы. Туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2003. 3-17бб.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: «Санат», 2009. 656с.

Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1865.

Мұхатова О. Қазақстан тарихының тарихнамасы. Алматы: «Қазақ университеті», 2009. 189 - 402б.

Мұхатова О. Тарихнама ғылымы: теориялық және методологиялық негіздері және зерттеу үлгілері. Алматы: «Қазақ университеті», 2009. 189б.

Мухтарова Г.Д. Национально-освободительная борьба казахского народа в последней четверти ХУІІ – 70-е годы ХІХ в.в. (актуальные проблемы историографии). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 1997. - 198с.

Нурмағамбетова Р.К. Движение Кенесары Касымова в трудах Алашской интеллигенции 20-30-х г.г. ХХ века Кенесары Қасымұлы. Туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2003. С. 145-153.

Омарбеков Т. 1916 жыл: зерттеушілердің бұрынғы және бүгінгі көзқарастарындағы сабақтастықтар және ерекшеліктер «Ә. Бөкейхан және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс мәселелері» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016. - 18-23бб.

Савичев Н.Ф. Уральская старина. Рассказы из виденного и слышанного. Уральск, изд-во ТОО «Оптим», 2006. - 468 с.

Середа Н. Бунт Киргизского султана Кенесары Касымова (1848-1847). Атырау: «Диалог», Уральск, ЗКО, 1992. - 215с.

Сүтеева Қ.А. XIX ғасырдағы орыс тарихшылары Кенесары Қасымұлы көтерілісі туралы//Кенесары Қасымұлы. Туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2003. 183-191бб.

Шестаков., Қыр баласы. 1916-1926. Бөкейхан Ә. Шығармаларының толық жинағы. 9 томдық. - IX т. - 1925-1927. Астана, 2013. 228-341бб.

Шоқай М. 1916 жылғы көтеріліс туралы большевиктердің өтірігі // Шоқай М. Таңдамалы. 1-т. Алматы, 1998.

References:

Bukeykhanov A. Istoricheskie sudby kirgizskogo krayai i kulturnye ego uspekhi // Polnoe sobranie sochineniy v 7 tomax. T.1. 1889-1903. Astana, 2009. 407-461bb. [in Russian].

Esmagambetov K.L. Kenesary gosgalysynyn sertteluindegi dilgirlikter. Kenesary Kasymuly. Tuganyna 200 zhyl toluyna arналған khalyqaralyq gylymi-teorialyq konferesiya materialdary. Almaty, 2003. 221-237bb. [in Kazakh].

Esmagambetov K.L. Qazaqtar shetel adebietinde. A: Ata mura – Qazaqstan, 1994. 240b. [in Kazakh].

Dosmukhamedov X. Tandamaly. Almaty: «Olke» baspasy, 2003. – 240b. [in Kazakh].

Igibaev S.K. Istoriografiya istorii Kazakhstana. Almaty, 2013. – 358s. [in Russian].

Krasovski M. Oblast Sibirskiykh kirgisov. Ch.III. SPb, 1868. [in Russian].

Levshin A.I. Opisanie Kirgiz-kazachix ili Kirgiz-kaisatskix ord I stepey. Almaty «Sanat», 2009. 656s. [in Russian].

Meyer L. Kirgiscskaya step Orenburgskogo vedomstva. SPb., 1865. [in Russian].

Mukhatova O. Qazaqstan taryhynyn tarikhnamasy. Almaty «Qazaq universiteti», 2016. 402b. [in Kazakh].

Mukhatova O. Tarikhnama gylymy: teorialyq zhane metodologialyq negizderi zhane zertteu ylgileri. Almaty: «Qazaq universiteti», 2009. 189b. [in Kazakh].

Mukhtarova G.D. Nasionalno-osvoboditelnaya borba kazakhskogo naroda v posledney chetnerti XVII 70-e gody XIX v.v. (aktualnye problem istoriografii). Dissertasiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Almaty, 1997. 198s. [in Russian].

Nurmagambetova R.K. Dvizhenie Kenesary Kasymova v trudakh Alashskoi inteleghensii 20-30-x g.g. XX veka Kenesary Kasymuly. Tuganyna 200 zhyl toluyna arналған khalyqaralyq gylymi-teorialyq konferesiya materialdary. Almaty, 2003. S.145-153. [in Russian].

Omarbekov T. 1916 zhyl: zertteushilerdin buryngy zhane bygingy kosqarastaryndagy sabaqtastuqtar zhane ereksheликter. «A. Bokeikhan zhane Qazaqstandagy ult-azattyq qozgalus maseleleri» atty respublikalyq gylymi-teorialyq konferesiya materialdary. Almaty: «Qazaq universiteti», 2016. - 18-23bb. [in Kazakh].

Qoigeldiev M.Q. Kenesary Kasymuly qozgalysy: maseleni qorytydagy ozgerister// Kenesary Kasymuly. Tuganyna 200 zhyl toluyna arналған khalyqaralyq gylymi-teorialyq konferesiya materialdary. Almaty, 2003. 3-17bb. [in Kazakh].

Savichev N.F. Uralskaya starina. Rasskazy iz videnogo I slyshannogo. Uralsk, izdvo TOO «Optima», 2006. 468s. [in Russian].

Sereda N. Bunt Kirgizskogo sultana Kenesary Kasymova (1848-1847). Atyrau. «Dialog», Uralsk, ZKO, 1992. 215s. [in Russian].

Shestakov., Qyr balasy. Қ1916-1926// Bukeykhan A. Shygharmalarynyn tolyq shinagy. 9 tomdyq. - IX t. - 1925-1927. Astana, 2013. 228-341bb. [in Kazakh].

Shoqai M. 1916 zhylygy koterilis turaly bolshevikterdin otirigi. Shoqai M. Tandamaly. 1-t. Almaty, 1998. [in Kazakh].

Suteeva Q.A. XIX gasyrdagy orys tarixshylary Kenesary Kasymuly koterilisi turaly. Kenesary Kasymuly. Tuganyna 200 zhyl toluyna arналған khalyqaralyq gylymi-teorialyq konferesiya materialdary. Almaty, 2003. 183-191bb. [in Kazakh].

Valikhanov Ch. O Bayan-Aulskom okruge// Sobranie sochineniy, V 5 tomakh. T.2. A-Ata, 1985. [in Russian].

Venyukov M.I. Opyt raboty voennogo obozrenia russkikh granis v Azii. SPb., 1875. [in Russian].

IRSTI 03.09

HISTORIOGRAPHY OF THE NEW ECONOMIC POLICY OF XX CENTURY AND AT THE BEGINNING OF XXI CENTURY

Begalieva Aysha Karypzhanovna¹, Khairullayeva Venera²

¹Al-Farabi Kazakh National University,
senior lecturer of the faculty Pre-College Education
Almaty, Kazakhstan. E-mail: aysha.1958@mail.ru

²Associate professor of the University Narhoz. Almaty, Kazakhstan

Abstract: The paper examines stages of studying New Economic Policy by a historical science. Researchers' views on this problem are often defined by a political state of affairs. Recent works give an objective estimation of the purposes of New Economic Policy.

The periods of studying the New Economic Policy in the historical literature coincide in many respects with basic changes in the history of the country. But interest to this problem doesn't weaken. New Economic Policy experience is claimed in the period of economic reforms and during transitional economy development.

Among the radical democratic intellectual people of the late XXth- early XXI centuries, there was a conviction that the influence of political-ideological institutions on the content of the works of researchers substantially devalued their value for the modern reader. In our opinion, such an approach, having under itself some objective grounds, represents a real threat to the continuity of research in the field of the economic history of Russia in the 20th century, since it can lead to a distorted perception of the achievements of many authors of previous decades.

Keywords: historiography, Soviet power, region, New Economic Policy, agrarian policy, reform.

ҒТАХР 03.29

XX Ғ. 40-ЖЖ. - XXI Ғ. БАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТТЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Бегалиева Айша Каріпжановна¹, Хайруллаева Венера²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушы.
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: Aysha.1958@mail.ru

²Халық шаруашылығы университетінің қауымдастырылған профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

Түйіндеме: Мақалада тарих ғылымында жаңа экономикалық саясатты зерттеудің кезеңдері көрсетілген. Осы мәселеге деген зерттеушілердің көзқарасы саяси конъюнктурамен анықталды. Тек соңғы жылдары ғана жаңа экономикалық саясаттың міндеттері мен мақсаттарына объективті баға берген жұмыстар жарыққа шықты.

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Мухатова О. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҮЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ).....	5
Begalieva A., Khairullayeva V. HISTORIOGRAPHY OF THE NEW ECONOMIC POLICY IN 40-YEARS OF XX CENTURY AND AT THE BEGINNING OF XX CENTURY.....	20
Shaimerdenova M.D. EPISTOLARY CULTURE: LETTERS AND POEMS FROM THE FRONT.....	31
Абдирайымова А.С., Сарсенбаев А.Б. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕЛУ МӘСЕЛЕСІ.....	43

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Кабульдинов З.Е., Козыбаева М.М. ОРЕНБУРГСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ (КОМИССИЯ) 1734-1744 гг. ПО КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: ЦЕЛИ, ЭТАПЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ.....	58
Бимолданова А. А. ВОЛОСТНОЙ УПРАВИТЕЛЬ И ВОЛОСТНОЙ ПИСАРЬ В АППАРАТЕ МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ КОЧЕВЫХ ВОЛОСТЕЙ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ.....	72
Бектанов А.А. ШЫҢЖАҢДАҒЫ XIX ғ. 70-жж. САЯСИ ДАҒДАРЫС ЖӘНЕ ҚҰЛЖА СУЛТАНДЫҒЫНЫҢ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНА КІРУІ.....	87

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

Бекназаров Р.А. АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ МҮСЫЛМАНДЫҚ САНАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	102
Капаева А.Т. КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ: ЦЕЛИ, МЕТОДЫ, РЕЗУЛЬТАТЫ.....	111
Мұхитов Қабібек КАСПИЙ-ОРСК МҮНАЙ ҚҰБЫРЫНЫҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ.....	124
Жанбосинова А.С., Қарибаев М. ВОПРОСЫ АДАПТАЦИИ РЕПАТРИАНТОВ В ПРОЕКТЕ ПРООН НА ПРИМЕРЕ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА.....	134

**ХАЛЫҚТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ
POPULATION ISSUES**

Смагулов Б., Тылахметова А. ТУЛЕНГУТЫ В ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ КАЗАХОВ (XVIII – НАЧАЛЕ XX В.).....	146
Kamaljanova T.A. IMPACT OF LABOUR MIGRATION ON THE LIVES OF “LEFT BEHIND”.....	158

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Рогожинский А.Е., Железняков Б.А. КЛЕЙМА И ТАМГИ НА ДВУХ СЕРЕБРЯНЫХ СОСУДАХ ИЗ ДОЛИНЫ ШУ И МОНГОЛИИ.....	167
Novozhenov V.A., Sydykov A.Zh. BRONZE AGE TRANSEURASIAN COMMUNICATIONS.....	184
Қартаева Т. МАҢҒЫСТАУ, ҮСТІРТ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ГИДРОТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМІ.....	206
Шашаев Ә. Қ., Тәлім А.Т. ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ-НЕКЕЛІК ҚАТЫНАСТАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР.....	223